

УДК 94:[159.942+612.821.3](4+73)
DOI: 10.18523/2617-3417.2022.5.70-79

Ходаківський О. М.

ОМАНЛИВА ОЧЕВИДНІСТЬ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЕМОЦІЙ

Статтю присвячено огляду низки праць, зосереджених на дослідженні емоцій в історії. Галузь історії емоцій упевнено розвивається в Західній Європі та США, при цьому лишається майже невідомою в Україні. За останнє десятиліття у цій сфері стрімко зросла кількість дотичних праць, які, з одного боку, виробили теоретичні й методологічні інструменти, а з іншого, ускладнили пошуки відправної точки для ознайомлення з галуззю. Спершу дослідження емоцій проходило майже ізольовано в окремих дисциплінах, що виявилось в опозиції соціального конструктивізму та універсалізму. Подолати цю неконструктивну аналітичну рамку фахівцям з історії емоцій вдалося, широко застосовувавши напрацювання з інших дисциплін, переважно антропології та нейробіології. Такі запозичення допомогли переглянути сутність емоції, як і її значення як аналітичної категорії в історичному дослідженні. Було продемонстровано, що зміст переживання й форми його вираження змінні в часі й формуються культурними приписами, а отже емоція історично мінлива й не може бути базовою від природи. Нейробіологи продемонстрували, що через емоційне переживання тіло і мозок об'єднано беруть участь у процесі пізнання. Помітивши вплив культури на формування мозку-тіла, зміни в якому генетично передаються, людину було означено як біокультурну сутність. Застосовувавши ці спостереження нейробіологів, історики помітили, що залежно від контексту емоція по-різному формується і переживається, як і існує у постійній взаємодії зі світом. Тісна залежність від взаємодії і активна долученість до простору дали розуміння, що емоцію можливо досліджувати щодо культурного простору, як і підстави розглядати її як практичну залученість зі світом.

Ключові слова: історія емоцій, емоційні практики, біокультурність, габітус, теорія практик.

Перебуваючи 1786 року в Парижі, Іван Галаган¹ відвідав «магіческую операцию» адепта месмеризму Аббе Фарії, а детальний опис дійства у власному подорожньому щоденнику завершив такими враженнями: «Сіє страшное і совсѣм непонятное лѣчение навело на мене великую скуку і отвращеніе так что голова мнѣ вскружилас і бросил болѣе смотрѣть»². Помітно, що свою емоційну реакцію автор описав через характеристику події, власне засвідчені емоції, тілесний прояв як результат пережитого досвіду

і, врешті, дію. Можна одразу припустити, що автор був вразливою людиною, адже популярні в останній чверті XVIII ст. публічні групові лікування гіпнозом за вченням Франца Месмера були видовищними й могли сприяти подібному хвилюванню. Хоча «скука», як видається, дещо вибивається із загальною логічною послідовністю реакцій. Скоріш за все, Іван Галаган робив записи вже згодом, а не синхронно подіям, тож можливо, відповідь криється у специфіці написання щоденників, в якому автор свідомо міг конструювати свій образ³? Якщо так, то що було мірилом пристойного, потрібного або соціально очікуваного для автора й читачів його щоденника? Чи можна це дослідити з цього емоційного

¹ Іван Григорович Галаган (?–1789) – представник козацько-старшинського роду. Здійснив дві світські подорожі в 1781 р. і 1785–1786 рр. до Західної Європи, досвід яких записав у щоденниках. Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 1, оп. 1, спр. 1043, 3421.

² ІР НБУВ, ф. 1, оп. 1, спр. 3421, арк. 39 зв.–40.

³ Irina Paperno, “What Can Be Done with Diaries?”, *The Russian Review* 63, no. 4 (March 1, 2004): 572.

пасажу і що саме – характеристика події, назви станів, тілесний прояв чи дія – тут є емоцією? Власне, що таке емоція?

Останні два десятиліття західна академічна спільнота переживає так званий емоційний поворот. Звернення до емоцій спостерігаємо як у царинах історії, філософії, соціології, психології, антропології, так і у сферах наук про життя⁴. Специфікою таких досліджень є широке взаємне залучення доробку із зазначених галузей. Емоції в історії аналізують здебільшого із залученням праць з антропології та нейробіології. Протягом останніх десяти років у галузі історії емоцій видано велику кількість праць, і цей процес триває. Створено окремі центри для досліджень у цій царині, як-от в Інституті Макса Планка з розвитку людини у Берліні, Центр історії емоцій при Лондонському університеті Королеви Марії та інші. Велика кількість робіт, з одного боку, посприяла виробленню теоретичних і методологічних інструментів для досліджень емоцій в історії, з іншого, ускладнила можливості для охоплення всього матеріалу та пошуку відправної точки⁵.

Власне, ця причина послугувала мотивом написати цю статтю. Історія емоцій має цінну теоретичну базу та методологічний інструментарій, що якісно розширить межі досліджень і їх деталізованість. Загальний огляд процесів становлення галузі та основних підходів провідних учених здійснив В'ячеслав Гордієнко⁶. Юлія Кісельова, представивши традиційні методи для історії емоцій, показала перспективність використання методу «емоційних спільнот» у вивченні наукових спільнот⁷.

Метою цієї статті є детальніше продемонструвати, беручи до уваги доробок українських істориків щодо основних методів і витоків галузі, на яких теоретичних засадах базується вивчення емоцій в контексті історії емоцій. Я коротко огляну, що від початку дослідження емоцій треба врахувати, щоб не потрапити в пастку очевидності. Зокрема означу, чому дихотомія «емоція – розум», як і низка інших, не є продуктивною аналітичною рамкою у дослідженнях.

Розуміння емоції тісно пов'язане зі сприйняттям сутності людини, тому я зупинюся на розгляді доробку нейробіологів, який залучають до своїх досліджень історики. Продемонструвавши висновки істориків щодо сутності емоції, я опишу, як таке бачення емоції відобразилося у конкретному підході.

Структурно статтю поділено на три частини. У першій частині розглянуто виникнення і значення терміна «емоція», а також як історики пропонують шукати емоційне у текстах. У другій частині показано, які здобутки досліджень нейробіології застосували історики і як вони вплинули на переосмислення емоцій. Висвітлений у третій частині підхід демонструє спосіб дослідження, базований на сприйнятті емоції як практики.

Застосування сучасного психологічного терміна «емоції» щодо історичних документів найчастіше виявляється анахронічним, що редукує поле аналізу дослідника. У терміні відобразилася традиція природничих наук, що відокремлює тіло й емоції від розуму. Увага до доробку нейробіології спрямована на виявлення рівня, до якого мозок людини змінюється під дією культури і самої діяльності. Ці пошуки спрямовані й на розкриття міри впливу нашого знання на формування різноманітних практик. Попри широку міждисциплінарність, дослідники застерігають від необдуманого використання праць із нейробіології, наголошуючи на потребі розуміти специфіку робіт у цій галузі і мати відповідні знання.

Емоції сформовані й переживаються у динамічному взаємозв'язку мозку-тіла і світу⁸. Погляд на емоції як на частину пізнавальних процесів демонструє, що переживання не є просто ірраціональним шумом. Емоція як аналітична категорія та пов'язані підходи можуть видатися дещо складними для сприйняття, адже передбачають відмову від звичних укорінених категорій, що, однак, має свої переваги. Використання емоції як аналітичної категорії видається доцільним, адже дає змогу віднайти виразники соціальних і культурних цінностей на різних рівнях практик історичних акторів. Особливо допоміжним це може бути для українських дослідників, які нерідко вимушені працювати з обмеженою кількістю джерел або їх змістовою скупістю. Специфіка досліджень в історії емоцій передбачає залучення широкого кола допоміжних джерел, а емоційні практики можуть підказати ракурси їхнього пошуку.

⁴ Науки про життя (*Life Sciences*) – група дисциплін природничих наук, дослідження яких зосереджено на функціонуванні живих організмів, як-от еволюційна біологія, генетика, нейробіологія тощо.

⁵ Rob Boddice, *The History of Emotions* (Manchester University Press, 2018), 2.

⁶ В'ячеслав Гордієнко, «Історія емоцій у сучасній гуманітаристиці», *Уманська Старовина* 1 (2016): 101–105.

⁷ Юлія Кісельова, «Перспективи дослідження співтовариства істориків як “емоційного співтовариства”», в *Історик і влада*, ред. Валерій Смолій (Київ: Інститут історії України НАН України, 2016), 287–301.

⁸ Rob Boddice, *A History of Feelings* (Reaktion books, 2019), 11.

Слово «емоція» вжито у цьому тексті як метакатегорія на позначення будь-якого афективного вияву, «почуття» – найчастіше як внутрішнє переживання, а «відчуття» відсилає здебільшого до сенсорного сприйняття. Обидва вони є невіддільними від емоції, а розділені задля спрощення аналізу.

Мінливість емоції

Справді, чим є емоція, видається зрозумілим до того моменту, коли спробуємо дати їй визначення. Емоція відчувається «зсередини» і фізично тілом, може бути «приємною» або «неприємною». Схоже, що постійність різних емоційних станів створює враження про їхню очевидність. Часто таке постійне чи очевидне видається простим і зрозумілим, тому його легко залишити поза увагою. Нерідко заручниками цього є й історики. Емоційні слова та вияви почуттів в історичному документі легко оминуть, сприйнявши як прозорі за значенням. Метафору легко описати як творчу складову автора, чи й надто буквально – як вияв наслідку через певну причину, побіжно зазначивши, що емоційна реакція є виявом важливості чогось для автора; чи означити певний допис як емоцію, не надаючи їй достатньої ваги як окремій аналітичній складовій. Напевно, причина такого спрощеного сприйняття криється і у сучасному сприйнятті емоції як такої.

Через це огляд історіографії галузі часто розпочинають із розгляду витоків сучасного сприйняття емоції, зазначаючи, що воно є різним у напрацюваннях антропологів і психологів, але знаходить пояснення у нейробіологів. Першу спробу охопити доробок у рамках історії емоцій здійснив німецький історик Ян Плампер⁹. У своїй монографії, побудованій як вступ до галузі, він зосередився на огляді істотної кількості праць антропологів і психологів, які досліджували емоції, нових відкриттів нейробіологів, а також на короткому викладі базованих на цих працях історичних досліджень. Історію вивчення емоцій автор аналізує у соціальному та політичному контекстах відповідного часу, а також впливів інших наукових дисциплін. Два розділи книжки присвячено полярним теоріям (пов'язаним із дуалізмами, які сформували сучасний сенс поняття емоції) – соціальному конструктивізму в антропології (що демонструє міжкультурне різноманіття емоцій та їх несхожість)

і універсалізму в природничих науках, за яким емоції лишалися незмінними упродовж усієї історії¹⁰. Під дуалізмами мають на увазі опозиції «природа – культура/виховання», що утвердилася на початку XVIII ст., та «емоційне – раціональне» – наприкінці цього ж століття. Природу визначали як первинний стан до виникнення держави й суспільства, а також ототожнювали з тілом, його внутрішніми аспектами, зокрема інстинктами¹¹. Емоційне, як виразник природного, вважали неналежним до сфери розуму й опозиційним до виваженої і контрольованої думки, на якій базувалося судження або оцінка¹². Ці дихотомії з XIX ст. лягли в основи досліджень емоцій у природничих науках і психології.

Наприкінці XX ст. дослідження мозку нейробіологами дещо порушили ці опозиції. Донедавна вважали, що мозок чітко поділений на відділи, які відповідають за конкретні функції, однак останні дослідження зображують мозок більш інтерактивним і динамічним, зокрема у взаємодії з простором. Функціональна спеціалізація хоч і є, однак вона не абсолютна, що робить мозок не статичним, а мережевим. Я. Плампер наводить цитату нейробіолога Ернста Пьоппеля, який підважує поділ «емоційне – когнітивне», підтверджуючи культурне походження подібних розрізень: «...поняття, як інтелект, свідомість, почуття, воля [...], приховують від нас той факт, що таких функцій, окремих одна від одної, взагалі не існує. [...] Кожне почуття є одночасно відчуттям і спогадом, кожен раціональний процес вбудований в емоційну оцінку...»¹³. Це суголосно з ідеєю про нейропластичність мозку – здатність утворювати нові нервові клітини та змінювати зв'язки між ними. Архітектура мозку впродовж життя формується різноманітними подіями, досвідом, практиками, зокрема сформованими через психотропний вплив кави, алкоголю, читання, нових транспортних засобів або засобів передавання інформації¹⁴, як і ширше – культурними розбіжностями¹⁵. Доведено, що емоційне слово впливає на форму сприйняття і самого переживання/відчування емоції¹⁶. Це лише частина виразників динамічної природи мозку, яка підтверджує спостереження антропологів. Зрештою, постає запитання: як таке

¹⁰ Там само, 17.

¹¹ Там само, 13.

¹² Boddice, *A History of Feelings*, 106.

¹³ Плампер, *История эмоций*, 396–98.

¹⁴ Boddice, *The History of Emotions*, 39.

¹⁵ Плампер, *История эмоций*, 401.

¹⁶ Boddice, *The History of Emotions*, 46. Детальніше див.: Maria Gendron, Kristen A. Lindquist, Lawrence Barsalou, and Lisa Feldman Barrett, “Emotion Words Shape Emotion Percepts”, *Emotion* 12, no. 2 (2012): 314–325.

⁹ Ян Плампер, *История эмоций* (Москва: Новое литературное обозрение, 2018).

сприйняття людини, як не цілком біологічної та історично змінної, відобразилося у розвідках з історії емоцій? Чи підтверджується це в історичних текстах та якою є емоція як аналітична категорія для історика?

Найперше, що варто зауважити, це дихотомічний спадок у самому слові «емоція». Англійський історик Томас Діксон на прикладі англословних джерел показав, що «емоція» як парасолькова категорія поглинула набір понять із різними значеннями, а саме – «відчуття» (*sentiment*), «почуття» (*feeling*), «бажання» (*desire*), «хіть» (*lust*), «прихильність» (*affection*), «стани душі» (*affections of the soul*), «пристрасть» (*passion*), «страсті» (*passions*)¹⁷. Ця категорія витворилася у науковій лексиці як виразник секуляризаційних процесів, уперше з'явившись у працях шотландських моральних філософів близько 1730-х і усталюючись у впливових працях лікаря-філософа Томаса Брауна, опублікованих у 1810–1820 рр. Перенесення частини богословських понять під один науковий загальник прибрало метафізичну складову почуттів та помістило їх у «природне» тіло, що вважалося позбавленим внутрішньої волі чи інтенції¹⁸. Іншими словами, емоція стала частиною тіла як біологічної оболонки, незмінної протягом історії, і сама почала сприйматися як така сама незмінна, детермінована природою та однакова у всіх людей. Тож позначення переживань людини минулого як емоції вже є певним анахронізмом, адже сучасна психологічна категорія відображає лише природниче сприйняття і переносить сучасне розуміння на (по)чуттєве сприйняття людини минулого, обмежуючи дослідницьке поле зору.

Щоб уникнути анахронічного сприйняття, Я. Плампер пропонує використовувати «емоцію» як метакатегорію, а «почуття» – як синонім до неї¹⁹. Дещо інакше ставиться до вживання синонімів американська історикиня Барбара Розенвейн, зазначаючи, що синонімічні форми, навіть такі, як афект або пристрасть, так чи так відповідають сенсу того, що ми би розуміли під емоцією, однак, критикуючи певний редукціонізм психологів, наголошує на важливості зважати у текстах на все, що має «афективну валентність»²⁰. При цьому така взаємозамінність

¹⁷ Thomas Dixon, *From Passions to Emotions: The Creation of a Secular Psychological Category* (Cambridge University Press, 2003), 2–5.

¹⁸ Плампер, *История эмоций*, 281–282.

¹⁹ Там само, 22.

²⁰ Б. Розенвейн розглядає цитату зі статті Джеральда Клора та Ендрю Ортоні: «Емоції є психологічними станами, але не всі психологічні стани емоційні; наприклад, ні стан виснаження (*exhaustion*), ні стан спантелечення (*confusion*) не є емоцією». У відповідь авторка наводить термін *perturbation*, що вживався

слів не існувала у XVIII ст. Як продемонстрував колектив дослідників на прикладі масиву енциклопедій трьома мовами, пов'язані з емоціями концепти, як і окремі емоції, наповнювалися сенсом щодо різних учень і галузей – теології, медицини, права, тому мали різні значення і змінювалися з часом²¹. Врешті, важливо розуміти значення конкретного слова-відповідника, його контексту і джерела формування в історичному документі, як і фіксувати обмеженість сучасної категорії «емоція», щоб ефективніше помічати вияви почуттів історичних акторів.

Іншою важливою компонентою згаданих енциклопедій була їхня роль у формуванні моралі та, відповідно, у соціальній сфері, завдяки такому собі забезпеченню приписів для належного регулювання та вираження емоцій через їхнє означення та характеристику²². Фактично, ними формувалася нормативна регульована система, або «моральна економіка» – мережа наповнених афектом цінностей, що функціонують у чітко визначеному зв'язку²³. Схожу функцію означення норм, оцінок хорошого/поганого виконували різноманітні посібники, релігійні тексти, романи тощо, але всі вони лише формували рамки і правила, які часто суперечили одне одному²⁴. Що творило «хороше» і «погане», можна помітити у емоційних виявах із посиланням на різні системи цінностей, як-от у цитаті зі щоденника І. Галагана:

Сіє число нещасливейшее в жизни моѣй, потому что оногo я женился погубя себя тем навѣк! Чему окончилось уже 23 года. Рано был я в своей бане, и сижу потом весь день в своѣй горницѣ опасаясь выходитъ дабы нещастия какого не последовало, кое всякій год в сей день случалось мнѣ! Погубя я себя сим браком. Остался навсю жизнь мою раком. Тоестъ ні зверь, ні птица, ні женат, ні девица!²⁵

Неприємні спогади і роздуми породили в автора переживання, зміст яких він передав зі знаками оклику, відсилаючи до фольклорної традиції, тобто відповідної системи цінностей.

на позначення «емоції» за античності та середньовіччя й означав «спантелеченість» (*confusion*): Barbara H. Rosenwein, *Generations of Feeling. A History of Emotions, 600–1700* (Cambridge University Press, 2015), 7.

²¹ Ute Frevert et al., eds., *Emotional Lexicons: Continuity and Change in the Vocabulary of Feeling 1700–2000* (Oxford University Press, 2014).

²² Ute Frevert, “Defining emotions: Concepts and debates over three centuries”, in *Emotional Lexicons*, 17.

²³ Boddice, *The History of Emotions*, 195. Детальніше про моральні економіки див.: Lorraine Daston, “The Moral Economy of Science”, *Osiris* 10 (1995): 2–24.

²⁴ Boddice, *The History of Emotions*, 170.

²⁵ ІР НБУВ, спр. 1043, арк. 51.

Прикладом того, яким є вплив визначення емоції на форми її переживання, є так звані втрачені емоції, як-от акедія чи меланхолія, що за виявом схожі на сучасну депресію²⁶. Окрім млявості, лихоманки, болю у кінцівках, слабкості в колінах, головним проявом акедії було небажання молитися. Пояснювали це слабкістю душі, що дозволила демону проникнути в тіло, ослабити його і в такий спосіб допустити гріх, тож відповідальність за цей стан була лише на людині²⁷. Меланхолія і депресія не мають такої релігійної складової, як і зазначених соматичних проявів. Ще одним яскравим прикладом мінливості емоцій є честь. Як продемонструвала німецька історикня Уте Фреверт, честь втратила свою первинну духовну/емоційну складову, коли зникла практика дуелі, тож зараз честь сприймають як чесноту²⁸. Про страх, який часто вважають базовою емоцією, читаємо в праці Джоани Бурк: він також не був однаковим, змінювався разом з об'єктами, які лякали людину минулого²⁹. Яскравим прикладом страху і культурних пріоритетів є уривок із розповіді І. Галагана про відвідання будівлі ратуші у Страсбурзі: «Собразит себѣ какой страх человек об'емлет посмотря в низ! С другой стороны, забывается человек смотря на совершенство в естество, наполненное всѣми приятнѣйшими видами на нѣсколко миль»³⁰. Як бачимо, емоція вказала на цінність пізнання, що, можливо, свідчить про знайомство І. Галагана з просвітницькими ідеями і є виявом характерних для культурного простору автора пошуків «пользы» і «увеселения»³¹. Не лише приписи, а й культура як така визначає, що і як людина відчуває, як демонструє своє переживання. Торкнувшись періоду від античності до сучасності та «іншого», британський історик Роб Боддіс продемонстрував мінливість текстуальних описів, визначення та форм переживання самих почуттів³². Прикладом того, як незнання може мобілізувати емоцію за контакту з «іншим», може бути ця цитата:

Старик [...] імѣл чрез плечо ленту красную, но без звѣзды і я считал его за комедианта или за

дурака. Но мене увѣрил хазяїн лавки, што здесь ходят кавалеры, если им вздумается, без звѣзды с лентою только, чего я нигдѣ і невидѣл никогда і неслышал³³.

Наведений уривок є цінний ще й тому, що демонструє непомітний одразу афективний вияв, адже читаємо: «Старий мене смішив». Окрім того, апелювання до глупоти може бути виявом культурного впливу, що, з одного боку, засуджує глупоту, з іншого, валоризує дисциплінованість у дотриманні належного офіцерського вигляду. Виходить, що «інший» є смішним, бо він безглуздий, а смішний і безглуздий він, бо недисциплінований, як «належить» бути чоловікові певного статусу.

Ці декілька прикладів показують: те, що помітили антропологи, підтверджується і в історії, адже конкретна емоція може відчуватися в різний спосіб, виникати за різних умов, мати різні значення й тілесний прояв, отже, не є постійною або природною. Можна помітити, що емоція є продуктом конкретного простору й залежить від різних контекстів. Зміст, що вкладений у слово тієї чи тієї емоції, містить когнітивну оцінку або судження й наповнюється різними системами уявлень та цінностей, що сформовані і є виразниками певної культури. Своєю чергою, зміст формує специфіку афективного досвіду – реакцію на об'єкт, визначає практики, жести, тобто умови й форми словесної або тілесної експресії. Іншими словами, в конкретній емоції закладено і що/як відчуває людина, і що/як відчуває, тобто соматичний тілесний прояв. Хоч участь тіла частково означена в емоційних словах, при цьому культурна компонента не є єдиною в оформленні людського переживання.

Єдність тіла й мозку в емоційному пізнанні простору

Звісно, щодо впливу культурних приписів на тіло можуть бути сумніви, хоча, схоже, причиною цього є згадане вище усталене сприйняття тіла як незмінної аісторичної біологічної оболонки. Натомість Р. Боддіс продемонстрував, що тіло також є історичним, адже не менш сформоване культурою. Його монографія є другою спробою охопити різносторонні дослідження в галузі історії емоцій, що примножилися після книжки Я. Плампера і є продуктом переосмислень сутності емоцій і людини в цілому. Автор наголошує на мінливості емоції, як і на активній каталізаторській ролі історичних подій, на про-

²⁶ Ute Frevert, *Emotions in History: Lost and Found* (Central European University Press, 2011), 36.

²⁷ Ibid., 31–32.

²⁸ Ibid., 52. Детальніше про честь як емоцію див.: Ute Frevert, *Men of Honour: A Social and Cultural History of the Duel* (Cambridge: Polity Press, 1995).

²⁹ Joanna Bourke, *Fear: A Cultural History* (Counterpoint, 2006).

³⁰ IP НБУВ, спр. 3421, арк. 49.

³¹ Yuri Slezkine, "Naturalists Versus Nations: Eighteenth-Century Russian Scholars Confront Ethnic Diversity", *Representations* 47 (1994): 170–195.

³² Boddice, *A History of Feelings*.

³³ IP НБУВ, спр. 3421, арк. 13 зв.

тивагу ролі пасивного їх наслідку, а також відводить емоції центральне місце в історії моралі як джерелу аналізу людських чеснот, моралі й етики³⁴. Участь культурних контекстів у прописуванні, обмеженні й впливі на людський досвід відображається у нейропластичному мозку, тож людський розум і тіло теж творяться і осмислюються у світі. «Не існує вільного від культури або ціннісно нейтрального контексту для вивчення людської “природи”, і немає “виховання” без оформленої біології», – ця думка перекреслює вже знайому діяду «природа – виховання», підтверджуючи біокультурну сутність людини³⁵.

«Як ви відчуваєтеся?» (*How do you feel?*) – цим запитанням автор демонструє множинність значень запитання, чим показує, в чому емоція може міститися, чого стосуватися і де її шукати історично. Запитання може стосуватися стану здоров'я, емоційного стану в цей момент, *почуттів* щодо чогось чи *ставлення* до чогось³⁶, а також запитання про думку/судження – «що ви думаете?». Це саме запитання може стосуватися сенсорних відчуттів: визначити інтенсивність звуку, описати смак їжі, визначити температуру предмета, тобто оцінити, як щось відчувається, і назвати, *що* відчувається. Це запитання апелює до тих механізмів, «які дозволяють нам осмислити світ» (*to make sense of the world*), тобто знайти та сприйняти *сенси*. Тут автор вказує на семантичне переплетіння слів «почуття», «відчуття» та «сенси», яке об'єднує сенсорне з когнітивним³⁷. Сенсорне сприйняття також передбачає інтерпретацію, а отже роботу мозку. Комунікація тіла й мозку відбувається через периферичну нервову систему, що передає певний сигнал – відчуття пошкодження, зміни температури, картинку побаченого, якому мозок, залежно від рівня пошкодження, перепаду температури, приємності побаченого, може надати різні оцінки і, залежно від контексту, породити (або ні) переживання (*experience*) болю, схвильованості, бажання, або емоцію, яка може спровокувати дію³⁸. Тобто мозок зчитує біологічні сигнали тіла зі світу, а їх оцінка залежить від контексту. До питання, як тіло виховується культурою, повернемося трохи згодом.

У поданому вище описі дещо відокремлено відчуття від емоцій, хоча, як показала британсько-австралійська дослідниця Сара Ахмед, вони невіддільні, тож поділ на сенсорне і почут-

тєве є лише аналітичним. Емоція спрямована на об'єкти і переживається *щодо* них, неважливо – фізичних, уявних, зі своїх спогадів або чужого досвіду. Емоції – це завжди *про* щось. Визначальним у тому, якою буде емоція, є форма контакту з об'єктом і його оцінка людиною. Контакт можна поділити на дві складові, які відбуваються одночасно. Наводячи приклад зустрічі дитини (суб'єкт) і ведмедя (об'єкт), С. Ахмед зазначає, що уявлення про ведмедя як про небезпечну і страшну істоту вже може бути сформоване заздалегідь, тому асоціація з ризиком матиме соматичний прояв, наприклад, скорочення м'язів – одна складова контакту. Однак, окрім завчасної «готовності», сам ведмідь справляє певне враження, яке зчитується, осмислюється суб'єктом щодо себе в контексті, й емоція атрибутується до об'єкта – інша складова контакту. Отже, об'єкт сформований емоцією заздалегідь і, водночас, формується емоцією за безпосереднього контакту. Сам об'єкт не наділений емоцією, а емоції циркулюють між об'єктів, а також місць і просторів, які вже асоціюються з певними сенсами³⁹. У соціальному ж просторі циркулюють не самі емоції, а «об'єкти емоцій», через які емоції формуються⁴⁰.

Оскільки сенсорне є невід'ємною частиною емоції, то і воно залежить від нашого ставлення і оцінки об'єкта. Те, що ми бачимо, чуємо, відчуваємо на смак і запах, не є об'єктивно таким, а залежить від сенсорних цінностей, що варіюються залежно від культури⁴¹. Змістом об'єкт наділяється залежно від того, як він уміщений у наратив або простір, а також від асоціації з минулим досвідом чи будь-чим іншим. Соціокультурна специфіка є рамкою для наділення змістом, тому зміст об'єкта в спільнотах може бути схожим і втілюватися в ритуалах, колективних діях або практиках із ним. Наводячи приклад релігійних спільнот, де священна книга або запах ладану наділені змістом, Р. Боддіс зазначає, що об'єкт є відправною точкою для спільних почуттів. Люди схильні асоціювати об'єкт із певним почуттям, так, *ніби* об'єкт і є джерелом емоції, тобто вміщують емоцію в об'єкт⁴². Тому нам ніби інстинктивно видається, що щось об'єктивно приємно пахне, неприємно виглядає, спричиняє біль, адже тіло реагує відповідно. Нейробіологи пояснюють це існуванням у мозку генетично запрограмованих, але й пластичних

³⁴ Boddice, *The History of Emotions*, 2.

³⁵ *Ibid.*, 10.

³⁶ Англійською – «how do you feel about?».

³⁷ Boddice, *The History of Emotions*, 132.

³⁸ *Ibid.*, 147.

³⁹ Sara Ahmed, *The Cultural Politics of Emotion* (Routledge, 2014), 6–8.

⁴⁰ Boddice, *The History of Emotions*, 184.

⁴¹ *Ibid.*, 134.

⁴² *Ibid.*, 179.

«нейроматриць» – широко розподіленої нейронної мережі, що продукує «нейросигнатури» – патерни нервових імпульсів тіла. Нейросигнатури творять переживання (*experience*) із сенсорної інформації, яку отримує мозок, тож ця інформація одночасно постачається до нейроматриці й творить її. Емоції, як продукт культури, впливають на оброблення цієї сенсорної інформації, що впливає на формування генетично запрограмованої нейроматриці. Окрім того, нейросигнатури можуть продукувати рухи тіла, які також можуть бути виразником культурних приписів або відповіддю на безпосередній досвід. Усе це наповнює нейроматрицю, що є такою собі «біологічною» рамкою, анатомічним *body-self*⁴³.

Фактично, це демонструє, що культура впливала на еволюцію людини. Культуру можна розглядати як приклад екзаптації – еволюційних змін, що відбуваються через природну селекцію, коли щось, окрім первинної функції, адаптується на виконання додатково й іншої функції. Р. Боддіс цитує історика й антрополога Ларі МакГрата, який як приклад екзаптації наводить секс. Дітонародження є еволюційною причиною селекції певних рис, що робить секс частиною людської життєдіяльності. Окрім того, секс забезпечує соціальні зв'язки й відтворює культурні бажання, які хоч і не належать до зазначеної природної селекції, однак стають чинниками додаткової селекції. Отже, культура є продуктом еволюції, що робить її частиною «природного», в рамках якої проводяться подальші адаптації. За ефектом Болдвіна, будь-які зміни так чи так фіксуються мозком, а сформована культурою повторювана поведінка відображається у нейропластичному мозку. Ці зміни в культурі відбуваються в мозку і щодо мозку, який сам перебуває в процесі еволюції⁴⁴.

Отже, мозок формує культуру, і водночас культура формує мозок. Вони ж, залежно від історично накопичених досвідів, задають зміст оцінки і, залежно від подразника й контексту, окреслюють форми маніпуляцій тіла, тобто адаптують тіло. Ці зміни тіла відтворюються у нейроматриці, а тому культура змінює тіло, зумовлює діяльність через практики, як і зумовлює емоційні переживання. Однак культурні приписи, як зазначено, не обов'язково приймають. Діяльність людини залежить від безпосереднього

контакту, який, залежно від контексту, формує певне переживання. Діяльність відбувається у просторі, який сам по собі є контекстом, отже людина зчитує і відчуває світ щодо своєї суб'єктності й особливостей контексту. Суб'єкт відображений у *body-self* нейроматриці. Перефразовуючи Лін Гант, Р. Боддіс зазначає, що суб'єкт, «Я» є активністю, відображається в ній. Мозок організовує, категоризує та керує стимулами зі світу і конструює різні переживання, які з часом, свідомо чи несвідомо, утворюють нейропластичну єдність, яку ми називаємо ідентичністю⁴⁵.

Емоція як практика

Ідентичність як ідентифікація «себе» з чимось, як зазначено, виражається через діяльність, або ж практики. Емоція передбачає переживання й тілесне вираження, тобто практику, й існує між об'єктів емоцій у просторі. Тому під час дослідження важливо зважати на практики історичного актора, як і на різні афективні прояви, адже і перше, і друге свідчить про соціокультурну специфіку.

Німецька антропологиня Монік Шеєр пропонує розглядати емоції через тілесні практики, базуючись на теорії практик, за якою емоції – це основані на знанні дії, які перебувають у взаємодії з культурним світом і утворюють складніші соціальні утворення. Суб'єкт існує лише у виконанні соціальних практик буденності, які культурно зумовлені, а отже і у внутрішніх актах рефлексії, почуття, планування⁴⁶. Авторка посилається на теорію розширеного розуму (*Extended mind theory*), за якою переживання і активність – це не окремі феномени, переживання і є щось, що ми *робимо* усім своїм тілом і мозком. Пізнання і сприйняття досягаються не лише концептуально (зокрема через мову), а й сенсорно-моторними системами тіла (пози, жести) і у просторі, наповненому людьми й об'єктами, з якими ми взаємодіємо. За цією теорією, мислення, почуття і сприйняття, тобто свідомість, належать не лише мозку, а й тілу також, і відбуваються в контексті простору⁴⁷. Використовуючи концепт «габітуса», авторка зазначає, що тіло є не статичним, незмінним, а соціально пластичним, тренуваним і адаптивним, а також активно залученим у діяльність, тому історичним⁴⁸. Тіло глибоко

⁴³ Boddice, *The History of Emotions*, 148. Про нейроматрицю та нейросигнатури див.: Ronald Melzack, "Pain and the Neuromatrix in the Brain", *Journal of Dental Education* 65, no. 12 (December 2001): 1378–1382.

⁴⁴ Boddice, *The History of Emotions*, 154–155. Про культуру як екзаптацію див.: Larry S. McGrath, "Historiography, Affect, and the Neurosciences", *History of Psychology* 20, no. 2 (May 1, 2017): 129–147.

⁴⁵ Boddice, *The History of Emotions*, 161.

⁴⁶ Monique Scheer, "Are Emotions a Kind of Practice (and is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion", *History and Theory* 51, no. 2 (May 1, 2012): 200.

⁴⁷ *Ibid.*, 196–197.

⁴⁸ *Ibid.*, 193.

змінене габітусом на гормональному, мускулярному та сенсорному рівні й відповідає соціальному позиціонуванню. Габітус виступає як утілеснена історія, а оскільки тіло містить інформацію про людську активність і свідомість, то є «тілом, що знає» (*knowing body*). Тому всі рухи тіла є натренованими звичками, що поставили у процесі взаємодії з культурним світом. Отже, всі практики керовані «практичним сенсом», що міститься у габітусі, тому індивід поводить себе залежно і відповідно від патернів поведінки спільноти⁴⁹. Можна помітити, що підходи авторки не залучають доробку нейробіологів, але цілком корелюють із ним.

Базуючись на цьому, М. Шеєр виводить власний концепт емоційних практик – «маніпуляції з тілом і розумом, щоб викликати почуття там, де їх немає, сфокусувати розсіяне збудження і надати їм зрозумілої форми, або змінити чи усунути вже наявні емоції»⁵⁰. Емоція є дією, що розташована серед взаємозалежних когнітивних, соматичних і соціальних компонентів, які перемішані залежно від практичної логіки ситуації. Означення емоції практикою передбачає, що емоції не лише йдуть від дій людей, а й самі є діями «тіла, що знає». Об'єкт почуття не є таким сам по собі, а набуває емоційного сенсу під час здійснення емоції; тіло включене до емоцій як місце вроджених і набутих здібностей, що сформовані практиками⁵¹. Авторка виводить чотири види емоційних практик:

1. Практиками, які мобілізують (*mobilizing*), можуть бути звички, ритуали, що спрямовані на створення певної емоції, часто відбуваються із залученням інших людей і зовнішніх об'єктів. Цей вид передбачає підтримку емоційного стану, а також пошук відповідних просторів, музики або джерела емоції в спогадах. Серед прикладів авторка наводить залицяння, взаємодію з медіа, ритуалізовані дії, габітуально зумовлене виявлення емпатії або сорому, вживання наркотиків, спів, танці тощо. Часто це комбінації практик, як-от вживання алкоголю і їжі задля відчуття гостинності, релігійні ритуали з відтворенням певної емоційності, що врешті може її породити⁵².

2. Практики, які іменують (*naming*), зводяться до мови й письма, передбачають називання та породження змісту емоції, що робить її доступною для усвідомленого переживання, наприклад, за допомогою фрази «Я злий/зла» або через

спогади з метою зрозуміти, «що я відчував/відчувала». Часто виконуються інституціями, прикладом чого може бути виховання «емоційного інтелекту»⁵³.

3. Практики, що повідомляють (*communicating*), спрямовані на обмін інформацією, або передавання емоції іншому. Це жести, міміка, інтонація, реакції тіла, цілеспрямоване демонстрування або вияв. Успіх практики залежить від знання контексту, соціальних очікувань і загальною культурного комплексу знань. Зокрема, важливим тут є розуміння «щирості», яка є культурно варіативною. Істориком важливо зрозуміти не саму щирість емоції, а як і чому людина минулого здійснила емоційну практику і чи вдалося їй це⁵⁴.

4. Практики, що регулюють (*regulating*), зосереджуються на емоційних нормах, приписав відчущання, правилах вияву почуттів, етикеті в цілому в спільнотах різного рівня. Практика передбачає, що емоційні реакції формуються концептуально, зокрема через тренування належних поз та жестів, тому є утілесненими (*embodied*). При цьому, емоції формуються не лише нормами, а й через навмисне чи ненавмисне відтворення емоцій суб'єктом. М. Шеєр зазначає, що емоційні норми тісно пов'язані з «порядками знань» Фуко, які протиставляють емоції і розум, як і похідні «чоловіче – жіноче», «природа – культура», «приватне – публічне». Вони ж дають розуміння, яке почуття є «належним» у виявленні емоції або зчитуванні. Прикладом може бути твердження «хлопчики не плачуть» і відповідне стримування від такої поведінки⁵⁵.

Перевагою сприйняття емоції як практики, на думку М. Шеєр, є те, що таке сприйняття мало ймовірно знайти у джерелі дослідження, а отже є змога уникнути анахронічного сприйняття та критично аналізувати минулі теорії емоцій. Увага до практик сприятиме увазі до поведінки як такої, що, у свою чергу, допоможе звертати увагу на ситуативність і контекст події, враховувати практичну доцільність у соціальному контексті. Оскільки більшість джерел історика зосереджуються на текстах, то і певні жанри літератури можуть досліджуватися як емоційні практики, адже вони також надають шаблон мови і рухів тіла. Текстовими виразниками емоцій є також метафори, які пов'язують тіло й розум, описи руху «всередині» себе, «відчущання» думок тощо. Підказками для

⁴⁹ Ibid., 201–202.

⁵⁰ Ibid., 209.

⁵¹ Ibid., 220.

⁵² Ibid., 209–212.

⁵³ Ibid., 212–213.

⁵⁴ Ibid., 214–215.

⁵⁵ Ibid., 215–216.

пошуку емоційного можуть слугувати зміни ритуальних формул, жанри, які втратили популярність, підривні виставки. Конфлікти сприйняття емоцій, коли емоції не зчитуються або не приймаються іншими, також буде дороговказом пошуків. Допоміжним у пошуках афективного буде і фіксація свого ліберального погляду, який не варто екстраполювати на людину минулого⁵⁶.

Дослідники аргументовано сходяться на думці, що тілесний прояв і «внутрішнє» почуття – невіддільні та є емоцією. Причини цього полягають у специфіці еволюції мозку, нейропластичність якого вмістила культуру всередину і зробила її частиною цієї еволюції. Тіло невіддільне від мозку, адже виховане, навчене культурою і бере участь у сприйнятті інформації. За своєю суттю людина є біокультурною, її ідентичність виявляється як у генетичній біокультурній нейроматриці, так і у постійній взаємодії з простором, тобто активному переживанні. Простір для суб'єкта наповнений об'єктами емоцій, між якими емоції циркулюють. Зчитування емоцій залежить від контакту з об'єктом, контексту, до якого входять соціальні очікування і культурна специфіка простору. Емоція є частиною пізнавальних процесів, формує і передає культурний зміст, дає відчуття хорошого або небажаного. Індивід у контексті має знати, що відчуває, відчуває, тобто переживає, і що він повідомляє через емоцію, тому зчитування передбачає наявність відповідних знань. Спільноти побудовані на емоційних зв'язках індивідів, моделі цих зв'язків різняться залежно від часу та регіону.

Врешті, підказки послугують висновком. Так чи так, історичне дослідження зводиться до соціального або культурного простору, їх взаємодій і практики, на яких зосереджується аналіз (навіть якщо простори є лише фоном, який варто враховувати). Емоції – цінна аналітична категорія. Важливо не переносити сучасну концепцію емоції і намагатися помічати всі прояви афективного. Зміст слова – відповідника емоції конкретного періоду може підказати, вплив якої системи знань означив це слово та форми переживання. Емоція, яка супроводжується метафорою або описом щодо певної системи референцій, може наштовхнути на тілесне, культурне чи соціальне. Часто поруч з емоційними виявами у тексті йдуть асоціації, які наповнені інформацією про цінності. Подавання і відчуття кон-

такту з «іншим» може показати здатність або нездатність зчитати емоції об'єкта.

Повернімося наостанок до вміщеної на початку цитати: «Сіе страшное і совсѣм непонятное лѣчение навело на мене великую скуку і отвращеніе так что голова мнѣ вскружилас і бросил болѣе смотрѣть»⁵⁷. Очевидним у цьому цілком емоційному пасажі є раціональне судження, яке невіддільне від емоції: «Мені стало неприємно, і тому я пішов». Варто також звернути увагу на значення слів. Якщо більшість слів приблизно відповідають сучасному значенню, то «скука» дещо випадає з цього списку. У «Словаре Академии Российской» бачимо такі визначення: 1) «Тягостное чувствованіе души произходящее от недѣятельности ея»; 2) «Неудовольствие или унылость души, причиненная какоюлибо вещью, по себѣ самой неприятною, или долговременным ея продолженіем»⁵⁸. Друге тлумачення, можна припустити, робить зі звичної для нас «нудьги» сучасну «незадоволеність» або «роздратованість». Тож «скука», як її міг сприймати І. Галаган, за змістом цілком підходить під весь опис і не суперечить страху. «Скука» й «отвращеніе» при цьому могли виявлятися у слабкості, яку автор назвав запамороченням. Однак чи було це запаморочення фактичним станом тіла чи фігуральним висловом, зможемо зрозуміти, залучивши додаткове коло джерел. При цьому очевидним є психотропний вплив на автора. Побачене було відверто незвичним і спровокувало певні, схоже, незнайомі переживання, зокрема з тілесним проявом, які автор для себе означив як відразу. Це можна розглядати і як емоційну практику, що називає, адже пасаж певною мірою перформативний.

Ширший аналіз із залученням інших джерел, зокрема опису події, та досліджень підкаже, чи є така реакція на цілком специфічне дійство характерною для інших представників тих (соціо)культурних груп, до яких належав автор. Зрозумілим є те, що автор побачив та відчув щось незнайоме для нього, як і те, що маніпуляції тіл «пацієнтів» вражали його. Розуміючи, які маніпуляції були «прийнятними» для автора, ми зможемо доповнити список «неприйнятного» для певної групи. Однак наразі ми точно бачимо, що людина минулого відчувала інакше, а отже емоція є мінливою і цінною як аналітична категорія.

⁵⁷ IP НБУВ, ф. 1, оп. 1, спр. 3421, арк. 39 зв.–40.

⁵⁸ «Скука», *Словарь Академии Российской*, ч. 3: От 3 до М, т. 6, 1789–1794 (При Императорской Академии наук), 1103.

⁵⁶ Scheer, "Are Emotions a Kind of Practice", 218–219.

Bibliographic References

- Ahmed, Sara. *The Cultural Politics of Emotion*. 2nd ed. Routledge, 2014.
- Boddice, Rob. *A History of Feelings*. Reaktion books, 2019.
- — —. *The History of Emotions*. Manchester University Press, 2018.
- Bourke, Joanna. *Fear: A Cultural History*. Counterpoint, 2006.
- Daston, Lorraine. "The Moral Economy of Science." *Osiris* 10 (1995): 2–24.
- Dixon, Thomas. *From Passions to Emotions: The Creation of a Secular Psychological Category*. Cambridge University Press, 2003.
- Frevert, Ute, et al., eds. *Emotional Lexicons: Continuity and Change in the Vocabulary of Feeling 1700–2000*. Oxford University Press, 2014.
- Frevert, Ute. *Emotions in History: Lost and Found*. Central European University Press, 2011.
- Frevert, Ute. *Men of Honour: A Social and Cultural History of the Duel*. Polity Press, 1995.
- Gendron, Maria, Kristen A. Lindquist, Lawrence Barsalou, and Lisa Feldman Barrett. "Emotion Words Shape Emotion Percepts". *Emotion* 12, no. 2 (2012): 314–325.
- Hordiienko, Viacheslav. "Istoriia emotsii u suchasni humanitarnistytsi". *Umanska Starovyna*, no. 1 (2016): 101–105.
- Institut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. Vernadskoho. F. 1, spr. 1043, 3421.
- Kiselova, Yuliia. "Perspektyvy doslidzhennia spivtovarystva istorykyk yak «emotsiinoho spivtovarystva»". In *Istoriya i vlada*, ed. by Valerii Smolii, 287–301. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016.
- McGrath, Larry S. "Historiography, Affect, and the Neurosciences". *History of Psychology* 20, no. 2 (May 1, 2017): 129–147.
- Melzack, Ronald. "Pain and the Neuromatrix in the Brain". *Journal of Dental Education* 65, no. 12 (December 2001): 1378–1382.
- Paperno, Irina. "What Can Be Done with Diaries?" *The Russian Review* 63, no. 4 (March 1, 2004): 561–573.
- Plamper, Yan. *Istoriya Emocij*. Novoe literaturnoe obozrenie, 2018.
- Rosenwein, Barbara H. *Generations of Feeling. A History of Emotions, 600–1700*. Cambridge University Press, 2015.
- Slezkine, Yuri. "Naturalists Versus Nations: Eighteenth-Century Russian Scholars Confront Ethnic Diversity". *Representations*, no. 47 (1994): 170–195.
- Slovar' Akademii Rossijskoj*. Vol. 6, 1789–1794. Pri Imperatorskoj Akademii nauk.
- Scheer, Monique. "Are Emotions a Kind of Practice (and Is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion". *History and Theory* 51, no. 2 (May 1, 2012): 193–220.

O. Khodakivskyi

DECEPTIVE OBVIOUSNESS: MODERN APPROACHES TO THE STUDY OF THE HISTORY OF EMOTIONS

This article reviews a number of works, which focused on the history of emotion studies. The field is developing steadily in Western Europe and the United States, while remains almost unknown in Ukraine. Over the last decade, the number of works within the discipline has rapidly increased, which, on the one hand, has developed theoretical and methodological tools, and, on the other hand, has made it difficult to find a starting point to get acquainted with the field. Formerly, the study of emotions was almost isolated inside certain disciplines and eventually expressed in the opposition between social constructivism and universalism. Specialists in the history of emotions managed to overcome such an unconstructive analytical frame by making extensive use of developments in other disciplines, mainly anthropology and neurobiology. These borrowings helped to reconsider what emotion is, as well as its importance as an analytical category in historical research. It has been demonstrated that the meaning of experience and the forms of its expression change over time, and both are formed by cultural prescriptions. Therefore, emotion is varying historically, and cannot be basic. Neurobiologists have shown that the body and brain are involved together in the process of cognition through emotional experience. In addition, noticing that culture-made changes in the brain-body are genetically transmitted, a human being was defined as a biocultural entity. Applying these observations, historians have noticed that depending on the context, emotion is formed and experienced in different ways, and exists in constant interaction with the world. Close dependence on interaction and active involvement in space gave the understanding that emotion can be explored in relation to cultural space, as well as reasons to consider emotion as a practical involvement with the world.

Keywords: history of emotions, emotional practices, bioculturality, habitus, practice theory.

Матеріал надійшов 22.01.2022

